

VAN ONBESPROKEN GEDRAG?

*HERDERS, LERAREN EN ONDERWIJZERS IN DE BILT,
MAARTENSDIJK EN WESTBROEK IN DE ZEVENTIENDE
EN ACHTTIENDE EEUW*

Dr. Anne Doedens

Over leraren 'taalmesters': „Want niet een vijfvoudige vloek... rust op hen, maar een duizendvoudige, daar zij altijd uitgehongerd en vuil hun leven slijten in hun maar al te bekende scholen; wat zei ik, in scholen, neen veelver dienen ze vertrekken vol kwellingen van geest en lichaam... Daar worden zij omringd door troepen van jongens, oud onder hun mocelijke werk, doof door al het geschreeuw en teren weg door al het vuil en de stank.” [Erasmus, Lof der Zotheid, cap. 49.]

VOORAF

Het onderwerp: dit verhaal gaat over leraren, de door Erasmus beklagde mensensoort. Het gaat over dominees. Over hun hulppersoneel: kosters dus, doodgravers soms. Het gaat ook over onderwijzers, het educatieve verlengstuk van de gereformeerde kerk veelal. Ambten en functies die bovendien nogal eens in een persoon verenigd konden zijn. Er was

nog een andere band. Predikanten en schoolhoofden hadden vaak een aanzien dat recht evenredig was met hun lage inkomen. En tot slot moesten beiden in beginsel van onbesproken gedrag zijn.

Deze nauwe relatie tussen schoolhoofd en predikant, tussen school en kerk is niet uitzonderlijk. Dat blijkt uit de levensgeschiedenis van Johannes Henricus van der Palm, de minister van

onderwijs, die in 1801 voor het eerst openbaar en bijzonder onderwijs onderscheidde. Hij stond aan de wieg van ons huidige onderwijsstelsel. Van der Palm was tussen 1785 en 1787 predikant van Maartensdijk. Hij was de zoon van een kostschoolhouder.

De tijd: dit verhaal richt zich op de zeventiende en achttiende eeuw. Het loopt van de komst der reformatie, die in het Utrechtse maar traag veld won, tot de Franse tijd. Het accent ligt echter op de zeventiende eeuw.

De plaats: dit verhaal speelt binnen de grenzen van het grondgebied van het hedendaagse De Bilt: een - niet met ieders instemming - sinds 2001 bestaande gemeente van zes kernen, waarvan er zeker drie (Maartensdijk, Groenekan en Westhroek) een opvallend protestants-orthodoxe geloofsleer en -beleving kennen. Dat was vier eeuwen geleden wel anders.

Onkuisheid en slemperij in het Maartensdijkse

Het woord 'orthodox' is zeker niet van toepassing op de Rooms Katholieke Kerk in deze contreien aan het eind van de zestiende eeuw. Voor de definitieve

vestiging van de reformatie was er het een en ander loos met de praktijk van de katholieke 'waarden en normen'. De eerste aartsbisschop van Utrecht - tevens de laatste bisschop van die stad tot 1853 - was Frederik Schenck van Toutenburg. Hij kwam regelmatig in het dorp Maartensdijk. Hij had er een jachthuis laten bouwen, Toutenburg geheten. Toen hij in 1580 overleed werd zijn erfenis fel betwist, maar dat verhinderde niet, dat aan vrouwen bij wie hij kinderen had verwekt, uitkeringen werden gedaan. Ook andere dames die hij kennelijk zonder hun instemming 'van hare eere beroofd had' bleven niet onverzorgd achter. Rogier, de beschrijver bij uitstek van de Nederlandse katholieken in vroeger tijd, meldt over hem:... „wat zijn zedelijk leven aangaat, valt nauwelijks iets goeds van hem te zeggen. Bij zijn overlijden in 1580 werd geen testament gevonden, wat voor zijn nagedachtenis snuikend bleek. Verscheidene 'schamele vrouwspersonen' meldden zich bij de curatoren der nalatenschap aan als 'door Zijne Genade van haar eer beroofd'; drie vrouwen zijn bekend als moeders van zijn bastaarden. Als wij lezen, hoe hij 2 december 1555 door schepenen van Utrecht veroordeeld werd tot schadeloosstelling aan zekere

Jannichje Gerrits, door hem verkracht en vervolgens ten huwelijk bezorgd aan een Jan Rutgers onder beloften, die hij niet nakwam, vragen wij ons af hoe zulke schepenen hem met eerbied hebben kunnen begroeten als aartsbisschop en initiateur der katholieke reformatie.”

Dit liegt er niet om. Mogelijk heeft Frederik Schenck van Toutenburch de pastoor die in Maartensdijk huisde gekend. In de woorden van Rogier: „Te Maartensdijk houdt zich in 1593 paap Willem Laurensen op; van hem heet het, dat hij vroeger te Utrecht een bordeel zou hebben gehouden en zich nu hier nog met ‘danserijen’ ophoudt.”

Een paar kilometer verderop leek het in 1593 al weinig beter gesteld met de waarden en normen. Rogier meldt: „Een groot dronkaard heet de paap Hendrik Hendrikszn, die zich te Westbroek ophoudt.” Toch lijkt deze Westbroekse predikant al redelijk ‘gereformeerd’, want op school gebruikte hij de kleine catechismus van Maarten Micron, getiteld: *Corte Ondersouckinge des ghelooves over den ghenen die haer tot de gemeynte begheven ende des Heeren avondmael met haer willen houden.*

Het overboren van leerlingen
Ets van A. van Ostade, 17^e eeuw,
Rijksmuseum Amsterdam

Het jaar 1593 was het jaar van het visitatierapport waaruit het voorgaande geput is. Ditzelfde rapport spreekt van een Maartensdijkse schoolmeester, die ‘een boos en ergerlijk mens’ is. Waarschijnlijk was dit dezelfde Willem Laurensen. Vreemd was deze combinatie van predikant- en schoolmeesterschap, zoals gezegd, niet. Ook in Westbroek is de hierboven genoemde zielenherder Hendrik

Hendrikszn. Van Haastrecht een paar jaar tevens schoolmeester geweest. Om in zijn inkomen te voorzien was hij daarnaast dorpssecretaris van Westbroek en Achttienhoven. Overigens is er in 1606 wel weer een positief beoordeelde onderwijzer in het veendorp. Er werd in dat jaar gesproken over een 'goede koster/onderwijzer', die weinig inkomsten had en mede daardoor tevens als dorpssecretaris werkzaam was.

Maartensdijk en De Bilt in de zeventiende eeuw

Over het Biltse onderwijs vond ik, evenals over het Maartensdijkse, na 1600 geen negatieve berichten. Aanvankelijk kende De Bilt geen kerk met predikant. De combinatie predikant/schoolmeester komt men daar dan ook niet tegen. De Biltse schoolmeester werd betaald uit de kas van de conventen van Oostbroek en Vrouwenklooster en het gerecht. Vetpot was dat niet. We lezen in De Booy's *Weldaet der Scholen* over de sedert 1621 herhaalde verzoeken van de schoolmeester van De Bilt aan de Utrechtse Staten om extra geld. Deze schoolmeester stierf in 1643 na jarenlang gekweld te zijn door jicht en nierstenen. Een treurig bestaan. Zonder schandalen. Toch was er een

Biltse schoolmeester die op een in hedendaagse ogen merkwaaardige manier bijverdiende als kroegbaas. Iets dat alleen te begrijpen is tegen de achtergrond van zijn schrale verdiensten:

„1661: De schoolmeester en zijn vrouw zijn vroom, hij houdt bier [is tapper], maar 'meught' in geen andere dingen [heeft geen andere bijverdiensten]. 's Zomers geen school, daarom maakt een klop [katholieke, illegale onderwijzer/priester] gebruik van de gelegenheid om school te houden. De schoolmeester zegt volgens zijn contract niet gehouden te zijn in de zomer school te houden en trekt zeer weinig traktement. Overigens wordt hij zeer geprezen, volgt in alles de schoolorde en is ook stichtelijk bij zieken.” Deze Biltse schoolmeester was dus arm, maar netjes en kennelijk een goed lid van de 'publieke', 'gereformeerde' kerk.

In Westbroek was de reformatie in de eerste decennia inmiddels ook stevig doorgedrongen. Dat bracht in 1637 echter geen voorbeeldige herder en leraar. Integendeel, er kwam een wat dubieuze predikant die het met de evenmin zuiver op de graat opererende schoolmeester niet goed kon vinden.

Schandaal in Westbroek

De regionale classis hield toezicht op predikanten en schoolmeesters tijdens de Republiek. Als de kerkenraad er niet meer uitkwam, kon men bij de regionale classis in beroep gaan. Misbruiken konden dan bestraft worden met schorsing, ontzetting uit het ambt, excommunicatie etc. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw zou de classis van Amersfoort zich meermalen buigen over het door de Westbroekse predikant Thomas Huyges veroorzaakte schandaal. (Huyges was predikant van Westbroek in de periode 1632-1639.)

Op 9 juli 1635 werd in de classisvergadering bericht over: 'verscheijden schandelijcke acten die haren [=Westbroeks] predikant. Hughes soude mogen gepleegt hebben.' Hij zou een aantal (amoureuze) nachten hebben doorgebracht met zijn voormalige dienstmeid Jannichjen Jans op de zolder van de herberg van haar schoonzuster. Diezelfde schoonzuster en waardin had hij daarnaast in een dronken bui oneerbare voorstellen gedaan. Van de schoolmeester/koster had hij twee boeken 'geleend' en ze zonder toestemming doorverkocht. Hij had de secretaris van de kerkenraad

uitgescholden. Voor de armen had hij laken gekocht zonder de rekening te voldoen. Bovendien had hij zonder toestemming van de kerkenraad nieuwe kerkenraadsleden gekozen.

De classis nam de zaak Huyges in onderzoek. In augustus werd vastgesteld, dat Huyges schuldig was aan de gemelde feiten. Huyges kreeg straf opgelegd: hij werd gevonnist tot een publieke schuldbekentenis en kreeg een aanmaning tot beter christelijk leven.

Vier jaar later was het weer mis met Huyges. Ditmaal zou hij de Westbroekse Neeltgen Theunis hebben willen verkrachten na haar man erop uit gestuurd te hebben om tabak te gaan halen. Die kwam echter nog bijtijds terug om de schanddaad te voorkomen. In juni 1639 kwam deze zaak bij de classis op tafel. Daar werden toen ook andere beschuldigingen gehoord: 'dat Huyges met een bevriend ambtsgenoot was gesignaleerd in een bordeel te Rotterdam'.

Evenals de eerste keer ondertekenden tientallen Westbroekers een verklaring ten gunste van de predikant, zonder dat iedereen wist wat hij of zij tekende. Het mocht niet baten, de classis ging af op de door de kerkenraad van Westbroek

Schoolinterieur in de 17^e eeuw.

Gravure van N. van der Meer naar een schilderij van Jan Steen, Rijksmuseum Amsterdam.

aangedragen feiten. Het resultaat was de volgende uitspraak: „dat Huges in de kercke van Westbroeck van nu voortaan niet met vruchten stichtinge sal kunnen dienen. Edoch sal selfs na verplaetsinge moeten uijtsien en daertoe arbeijden”.

Gedeputeerde Staten van Utrecht gelastten ten vervolge hierop op 6 november 1639 Huyges, om binnen veertig dagen de pastoriewoning te verlaten.

Men kan de vraag stellen of het vonnis goed gefundeerd was. Dat is moeilijk te zeggen, maar de onderzoekster van deze zaak, drs. Y.E. Kortlever, meent ‘dat er een kleine groep was te Westbroek die Huyges in diskrediet wilde brengen.’ Aan Huyges’ losse zeden en levenswandel twijfelt ze echter volstrekt niet.

Evenmin van onbesproken gedrag: het Westbroekse schoolhoofd

Er is meer dat de zaak Huyges interessant maakt. De schoolmeester, met wie hij kennelijk een geschil had, was sedert 1630 een zekere Lucas Simons de Vries. Evenals zijn voorgangers en opvolgers, combineerde deze De Vries het kosters- en schoolmeestersambt. Ondanks de aansporing van de kerkenraad, dat hij zich moest oefenen in het bespelen van het orgel, bracht hij daar in praktijk niet veel van terecht. Uit de bronnen blijkt, dat het feitelijk de doodgraver van het dorp was, die op het Westbroekse orgel speelde en niet koster/schoolmeester De Vries. De Vries had nog een andere baan.

Hij was drukker toen hij schoolmeester werd en bleef dat. Ondanks de vermaning van de kerkenraad in 1631 om zijn drukkerij niet te misbruiken, lijkt hij dat toch gedaan te hebben. Het kwam al eerder aan de orde: Huyges verkocht boeken van De Vries door, en wel aan de zoon van de waard van Westbroek. Het betrof het 'tweede boek van Bocarius' en het werk Primalion. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met de ondeugende verhalen van Boccaccio, de schrijver van de Decamerone. Dat plaatst Huyges in een voor Westbroekse protestanten niet fraai daglicht. Het moet echter ook De Vries in de ogen van de kerkenraad tot handelaar in bepaald onorthodoxe, aanstootgevende literatuur hebben gemaakt.

EN VERDER...

Over De Bilt vinden we niet zulke smeutige verhalen als die over Westbroek. Ik noem een enkel feitje, eigenlijk niet de moeite van het vertellen waard. In 1660 maakt de schoolmeester van De Bilt de vakantie wat al te lang. Ook Maartensdijk - aanvankelijk vooral in beeld door de Utrechtse bisschop en die éne niet-deugende pastoor - kent nauwelijks negatieve vermeldingen. Het Westbroekse

onderwijs blijft echter langer ongunstig bekend. Zo wordt Pieter van Bensum, Westbroeks schoolmeester sinds 1665, in 1681/2 ontslagen wegens wangedrag en heeft schoolmeester Johannes Creket in 1658 problemen met zijn bijbaan als belastinginnehmer: hij heeft moeite met het ophalen van het geld. Anderhalve eeuw later heet het van meester Willem van Dijk, dat hij zich weinig met het onderwijs bezig houdt en dat in feite aan zijn ondermeester(s) overlaat.

Achtergronden

Menselijk, al te menselijk. Dat is dit, zo nu en dan weinig voorbeeldmatig, optreden van sommige herders en onderwijzers. Het is niet erg geschikt voor een voorbeeldrol 'waarden en normen'. Het past niet, voor dit laakbare gedrag sluitende, algemene verklaringen te geven. Het past al helemaal niet waardeoordelen te vellen. Dit is juist om een aantal redenen.

In de eerste plaats: over goed gedrag wordt doorgaans minder gerapporteerd dan over wangedrag. Het lijkt me dat de 'goede' onderwijzers de overhand hebben gehad. Een voorbeeld is het oordeel over schoolmeester van Maartensdijk bij inspectie in 1759: 'de school niet de

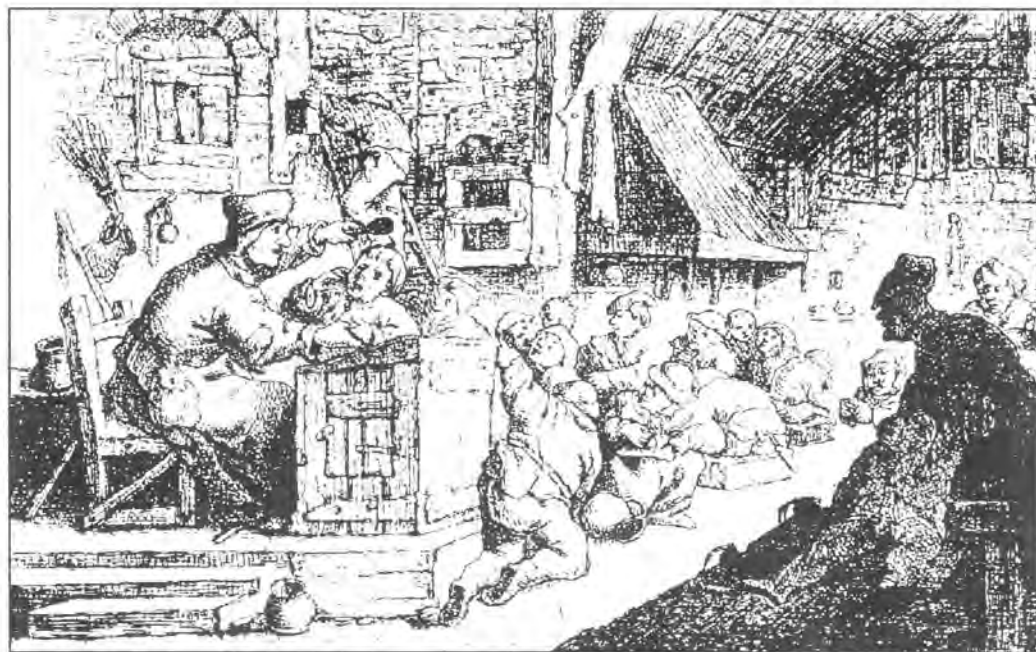
minste, meester behaagt jong en oud.’
In de tweede plaats: er was de verleiding. Het ambt van predikant en zeker dat van onderwijzer werd aanvankelijk bepaald niet dik betaald. Dominee en schoolmeester stonden zeker in de zeventiende eeuw nog niet in hoog aanzien. Dorpspredikanten en -schoolmeesters verdienden niet veel. De Biltse schoolmeester had in de zeventiende eeuw een inkomen van minder dan honderd gulden. Was hij koster dan kwam daar veertig gulden bij. In 1759 bedroeg zijn basistraktement tweehonderd gulden, in 1792 honderdtien gulden. Daarvoor moest men dan zes dagen werken, ook als er weinig schoolgaande kinderen waren. Bij dit alles kwam dan nog dat men in een glazen huis leefde. Men had meerdere broodheren. Bij de benoeming hadden kerk, schout en/of ambachtsheer zich over de sollicitatie gebogen en zij bleven het schoolhoofd volgen. Ook de ouders - zij betaalden schoolgeld - letten op hun investering in het lokale onderwijs. Het voorgaande zegt niets over de concrete situatie in het dorp De Bilt. Een lager inkomen zegt niets over de geneigdheid tot wangedrag. De negatieve berichten kwamen met name uit

Westbroek, daar hadden predikant en schoolmeester een redelijk inkomen. De schoolmeester/koster van het dorp ontving in het begin van de zeventiende eeuw meer dan honderd gulden per jaar. Wat later in de eeuw was dat bijna tweehonderd gulden, afgezien van schoolgeld en vergoedingen als doodgraver of voor het opwinden van de kerkklok. Aan het eind van de achttiende eeuw bedroeg de totale verdienste van de schoolmeester/koster driehonderd gulden of meer. Men zou dat, in hedendaagse termen op ‘drie keer modaal’ kunnen stellen. Het zijn echter zoals gezegd niet de Biltse onderwijzers maar hun Westbroekse collega’s die meer of minder in opspraak waren.

In de derde plaats: de overige arbeidsomstandigheden lokten geen voorbeeldig gedrag uit. Uit de tekening van het Biltse schoolhuis in 1652, blijkt dat men in één, niet al te ruim vertrek tussen de veertig en negentig leerlingen onderwijs aanbood. Een schoollokaal dat in De Bilt denkelijk grensde aan een varkenskot. Er waren tijden dat het in Westbroek niet beter was gesteld met het schoolhuis. Ook hier kan men geen logisch verband leggen. De barre omstandigheden leidden juist in de Bilt

niet tot negatieve conclusies van autoriteiten. Wellicht is er een verheldering te geven voor de wat grotere aandacht die geestelijk en educatief Westbroek in negatieve zin in de zeventiende en ook wel achttiende eeuw trok bij inspecties van de autoriteiten. Dat wil zeggen, in vergelijking met Maartensdijk en vooral De Bilt.

Westbroek had zowat dezelfde omvang als De Bilt en Maartensdijk samen. Het dorp had 'enige omwikkelingen in welstand'. In Westbroek en het aangrenzende Achttienhoven (bediend door dezelfde predikant en schoolmeester) woonden in 1632 ruim achthonderd mensen.

*Het gebruik van de plak, Boerenschool. Ets van L. Scherm,
eind 17^e eeuw, Rijksmuseum Amsterdam.*

Deze hadden met elkaar aanmerkelijk meer ogen om naar het glazen huis te kijken dan in Maartensdijk of De Bilt... Daar komt bij, dat de Westbroekse gemeenschap wat meer neiging tot isolement zal hebben vertoond. Door Westbroek liep geen doorgaande weg zoals die door De Bilt en Maartensdijk liep. In feite doet het er niet zo veel toe een verklaring te vinden. Het vertellen van het verhaal kan en mag voor de historicus voldoende zijn. Dat brengt ons terug bij het vraagteken van de titel: 'Van onbesproken gedrag?' Het antwoord is éénduidig: Van onbesproken gedrag waren niet alle herders en onderwijzers in het verleden van de 'nieuwe' gemeente De Bilt. En dat is niet zo verbazingwekkend.

Bronnen:

- Booy, E.P. de, De Weldaet der Scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht

van 1580 tot het begin der 19de eeuw. Diss. Utrecht, 1977.

- Erasmus, Lof der Zotheid. Negentiende druk. Amsterdam, s.a.
- Kortlever, Y.E., De procedure tegen dominee Thomas Huyges te Westbroek voor de classis van Amersfoort, 1635-1642. In: Oud-Utrecht januari-februari 1998, 10-15.
- Kwint, H.J., Een patriottisch predikant in Maartensdijk. In: St. Maerten. Tijdschrift van de historische vereniging Maartensdijk. XIX, juni 2003, 3-5.
- Rogier, L.J., Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw. I, Derde druk, Brussel, 1964.
- Top, R., Frederik Schenck van Toutenburg. In: St. Maerten, XXV juli 2003, 18-23.
- Vos, J., De nalatenschap van Frederik Schenck van Toutenburg. In: St. Maerten, XXI juni 2001, 3-5.
- Vos, J., Nog wat informatie betreffende de nalatenschap van Frederik Schenck van Toutenburg. In: St. Maerten, XXII December 2001, 43.

De Oude Gemeentewapens (Redactie)

Naar aanleiding van het artikel 'De oude gemeentewapens van De Bilt...' van Jan van der Heijden in De Biltse Grift. 12° jaargang nr. 4, december 2003, pagina 64 en verder, zond de heer D.IJ. Koster ons de volgende reactie: De nu Utrechtse wijk Tuindorp verhuisde in 1954 van Maartensdijk naar Utrecht. Bij de grenscorrectie in vermoedelijk 1975 of 1995 kwam garage Buitenweg geheel in de gemeente De Bilt te liggen. Daarvoor liep de grens mer of Utrecht of Maartensdijk (maar ik voel het meeste voor Utrecht) over het achterparkeerterrein en door de toiletgroep stalgarage.